

ЗАМОНАВИЙ ИЛМИЙ ДИСКУРСНИНГ ФАРҚЛИ БЕЛГИЛАРИ

*Очилова Нилуфар Номозовна,
СамВМИ ўқитувчиси*

Калит сўзлар: гоя, фараз, кашфиёт, стереотип, социолингвистик, экспрессив, лисоний, эмоционал, эмотив инновациялар, плюраллашув.

Илмий дискурс таснифи муаммоси билан қизиққан тадқиқотчиларнинг фикрича, дискурс турларини фарқлашда мулоқот иштирокчиларининг муносабатини инобатга олиш лозим ва шунга биноан икки асосий тур, яъни шахслараро ва расмий дискурслар ажратилади. Илмий дискурс айнан иккинчи турга мансуб бўлиб, алоҳида шахснинг норасмий шароитда бажарадиган нутқий фаолиятдан фарқ қилади. Илмий соҳадаги нутқий фаолият ижтимоий характерга эга бўлиб, маълум вазиятда, илмий мулоқот муҳитида воқеланади. Бироқ, бевосита табиий мулоқотнинг мураккаб ва кўп жиҳатлиги боис, айтилган дискурс турларини ўзаро кескин чегаралаш қийин вазифадир.

Илмий дискурс турли таснифий қаторларда ўзига хос ўринни эгаллайди, чунки бу ерда, баъзи мезонлар фарқловчи белги вазифасини ўтамайди. Е.В.Михайлованинг қайдича, илмий матнларнинг кўпчилиги аниқ белгиланган ижтимоий муҳитда яратилса-да, лекин иккита олим илмий муаммони норасмий муҳитда муҳокама қилиши ҳолатлари ҳам тез-тез учраб туради. Бундай муҳитда яралган матнни илмийлик хусусиятидан холи, дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди (қаранг: Михайлова 1999: 67).

Илмий дискурс ижтимоий “буюртма” натижасида пайдо бўлади ва шу эҳтиёжни қондириш учун хизмат қилади. Шундай ижтимоий мақом илмий баён шаклини белгилайди ва туғилган гоя, фараз, кашфиётларни тавсифлаш ҳамда уларни далиллаш усулларининг бошқа турдаги дискурсларникидан фарқ қилишини таъминлайди. Шунинг билан биргаликда, замонавий илмий мулоқот матнлари қолиплаштириш амалларидан

узоклашиб бормоқда, улар таркибида стереотип тузилмаларнинг кўлланиш кўлами камайиб, бошқа функционал услуб, жанрларга хос луғат захирасига, фикрни баён қилиш воситаларига муурожаат қилинмоқда. Услубдаги бу хил силжишнинг бир неча сабаблари мавжуд. Улардан энг асосийси социолингвистик мақомга эга.

Маълум даврда ижтимоий ҳаётдаги эвалюцион ўзгаришлар социолингвистик муҳитга, тилнинг ривожига, ундан фойдаланиш кўламига таъсир қилиши барча томонидан эътироф этилган ҳақиқат. Нутқий фаолиятда экспрессивликни ифодаловчи воситалар миқдорининг ўсиши ҳам шу даврда ҳукмрон бўлиб турган социолингвистик муҳит билан боғлиқ, зеро лисоний бирликларнинг эмоционал баҳо даражаси табиатан ижтимоий характерга эга. Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар миллий-маданий қадриятларнинг янгиланишига сабаб туғдиради (Hudson 1993: 20). Шунингдек, ҳар бир лисоний маданият ўзига хос баҳо воситалари захирасига эга, маънавият тушунчалари бир хилда талқин қилинмайди. Машҳур немис тилшунос-файласуфи таъкидлаганидек, тиллар ўртасидаги фарқ “фақат товушлар ва белгилар турличалигида эмас, балки дунёни кўришнинг фарқлилигидадир” (Гумбольдт 1984: 319).

Ўтган XX асрда дунё ижтимоий ҳаётида кескин бурилишлар юзага келди, фан – техника тараққиёти инсонларнинг турмуш тарзига, уларнинг фаоллик даражасига, лисоний тафаккур кўламига таъсир кўрсатди. Булар, ўз навбатида, нутқий мулоқот нормасида ўз аксини топишига, янги воситалар ва амаллар жалб қилинишига туртки берди. Социал шарт-

шароитнинг нутқий фаолиятга таъсирини баҳо лексикасининг қўлланиши мисолида ўрганган М.С.Ретунскаянинг фикрича, XX асрнинг иккинчи ярмида ғайритабиий социоллингвистик вазият юзага келади, яъни “аҳолининг маънавий–маърифий билим даражасининг ўсиши нутқий фаолиятда қандайдир бир “қўполлашув” анъанаси пайдо бўлишига сабаб туғдириб, олдинги даврларда ҳукмрон бўлган мулоқот қонун–қоидалари меъёрларининг бузилишига олиб келган” эмиш (Ретунская 1996:78).

Олимнинг фикрига тўлиқ қўшилишининг имкони бўлмаса керак. Зотан, мулоқот тизими ташқи таъсир билан бир қаторда, тилнинг ички қонуниятларига ҳам бўйсунди. Лисоний структуралардаги ҳар қандай ўзгариш бошқаларининг ҳам ўзгаришига олиб келиши аниқ. Профессор Ш.Сафаров ёзаганидек, “батамом тартибга эга бўлган система ёпиқ, ривождан тўхтаган кўринишга эга бўлса, унда тартибсизлик мавжуд тизим очик, давомли кўринишни олади, чунки у янгиликларга интилади, янги элементлар билан мазмун олади” (Сафаров 2015: 210).

Дарҳақиқат, мулоқот тизими қонуниятлари тилнинг синергетик табиатига мослашган ҳолда ҳаракатланади. Лексик сатҳ тил тизимининг энг ўзгарувчан ва ҳаркатчан қатламидир. Воқелик, олам манзарасини бевосита ва билвосита ифодаловчи луғавий бирликлар тил соҳиби бўлган халқнинг ижтимоий, моддий ва маданий ҳаётида юз бераётган ўзгаришларни ўзида акс эттираётиб, янгидан пайдо бўлаётган предметлар, ҳодисалар, тушунчаларни номлаш ҳисобидан ўз қаторини тўлдириб боради. Булар орасида эмотив инновациялар, яъни ҳис–ҳаяжонни ифодаловчи бирлик алоҳида ўринни эгаллайди. Рус олими В.И.Шаховский эмотив мазмундаги луғавий инновациялар юзага келишининг мотив–сабабларини қуйидагиларда кўради: а) баҳо инновацияларининг пайдо бўлишига сўзловчининг эмоцияси, ҳис–ҳаяжонли ҳолати таъсир кўрсатади (руҳий омил); б) сўзловчи идрок объектини

ўзгача, экспрессив ифодалашга интилади (прагматик омил); в) лисоний ўйин услубидан фойдаланиш истаги (стилистик омил). Бундан ташқари, сўзловчи атроф–муҳитда содир бўлаётган воқеларга шахсий муносабатини билдириш мақсадида тилда олдиндан мавжуд бўлмаган воситаларни шакллантириши мумкин (Шаховский 2009:96).

Юқорида айтилганидек, жамиятда, инсонлар ҳаётида кечаётган кескин бурилишлар янги кўринишдаги коммуникатив фаолиятга таъсир қилиб, мулоқотнинг бошқача турлари фаоллашмоқда. Шу жумладан, тоталитар тузум исканжасидан қутулган мамлакатимизда ҳам сўз эркинлиги, ижтимоий ҳаётни либераллаштириш ва демократлаш сиёсатининг олиб борилиши жараёнида коммуникация диалогик кўринишга эга бўлиб бормоқда. Шунингдек, глобаллашув даврида яшаётган инсонлар шу даврга мослашишлари зарур. Қ.Хоназаров ўринли таъкидлаганидек, “замонавий киши глобал инсонга айланди. У дунё миқёсида тафаккур юритибгина қолмасдан, балки ўзини Ер қуррасида истиқомат қилувчи шахс сифатида тута бошлади” (Хоназаров 2007: 106).

Ер қурраси фуқароси мақомига эришиш орзуси маданиятлараро мулоқот кўникмасини эгаллаш, хорижий тилларни ўзлаштириши зарур, зеро “фақат ўз она тилини биладиган шахс ўз аторофидаги, ўз маданиятига хос оламини билиш билан чегараланиб қолиши мумкин, дунёдаги бошқа тилларни эгаллаш эса билим доирасини кенгайтириш имкониятини беради” (Раҳимов 2017: 7-8).

Коммуникатив парадигманинг ўзгариши баъзан инқилобий натижаларга олиб келса-да, лекин унинг кечиши таджирий босқичлардан иборат. Бу босқичлар ўзаро боғланган бўлиб, бир неча жараёнларни қамраб олади. Улардан асосийлари қуйидагилар: а) оғзаки нутқ кўламининг кенгайиши; б) мулоқотнинг ҳамкорлик, диалог руҳда кечиши; в) мулоқотнинг плюраллашуви, яъни фикр

ифодасининг эркинлашуви; г) шахс ролининг кучайиши (Hudson 1993: 21).

Булардан биринчисида оғзаки нутқнинг роли кенгайди, у янги вазифалар ижроси сари йўналтирилиб, тилнинг жамиятдаги мавжудлигини таъминлашга катта ҳисса қўшади.

Иккинчиси мулоқот доирасида диалогнинг улуши ўсишида, унинг шу шароитда катта роль ўйнашида, мулоқотнинг умумий тизимида диалогик нутқ бажарадиган вазифалар кўлами кенгайишида, диалогик мулоқотнинг янги қоидалари шаклланишида ва ниҳоят, ушбу турдаги мулоқотнинг монологик нутққа нисбатан самарадорлиги ошишида намоён бўлади.

Мулоқотнинг плюралистик, яъни хурфикрлик руҳида кечиши эса у ёки бу муаммо муҳокамасида турлича фикрларни баён қилиш ва эшитиш имконияти туғилишида, ҳар хил дискурс турларининг эркин тарзда воқеланишида кўринади.

Шунинг билан биргаликда, нутқий фаолият индивидуаллик, алоҳида шахсга тегишли хусусиятларини батамом йўқотмайди. Кишилар бир хил ғоя ва фикрни турли кўринишда шакллантириш ва ифодалаш имкониятига эгадирлар ва алоҳида шахсга тегишли дискурс лисоний коммуникация муҳитида ўз ўрнига эга.

Демак, кўрсатилган жараёнлар тил тараққиётига таъсир кўрсатиб, унинг таркибида қатор ўзгаришлар ҳосил бўлишига туртки беради. Аммо, тил ва мулоқот тизимида сифат, миқдор ва вазифавий ўзгаришларнинг юзага келиши систем–структур яхлитлик сакланишига тўсқинлик қила олмайди. Чунки, “тилнинг очиқ система сифатида ривожланиши унинг мавжудлик ва яшаш шаклини, жамиятдаги муҳим атрибутлар билан ўзаро таъсирлашуви ва корпорациясини белгилайди. Бошқа ночизиқли системалар каби тил таджирий тараққиёти давомида ўз таркибини бойитиш, мукамаллаштириш йўли билан ўз–ўзини бошқариш ва ташкиллаштириш хусусиятига эга” (Нурмонов, Раҳимов 2013:57).

Илмий дискурсни воқелантирувчи восита ва манба тилдир. Шундай экан, тил

тизимидаги у ёки бу кўринишга эга бўлган таджирий силжишлар дискурсив фаолиятда ўз аксини топиши муқаррар. Охирги пайтларда илмий дискурсда тилнинг экспрессив ифода имкониятлари заҳирасидан эркин фойдаланиш анъанаси оммалашаётгани яққол сезилмоқда. Бунда тил тизимининг турли сатҳларига оид бирликлардан (синтактик такрор, савол–жавоб тузилмалари, луғавий бирликлар, фразеологизмлар ва ҳоказо) унумли фойдаланилмоқда. Масалан:

Метафора:

I make an assumption that the production of discourse is at once controlled, selected, organized and canalized in every society—and this is done by way of certain procedures whose task is to subdue the powers and dangers of discourse, D evade its heavy and threatening materiality (Foucault M. The orders of discourse, 1991: 32).

Риторик сўрок:

Who develops which schemata, and how do we study cognitive concepts at all? (Johnson – Laird. P.N. The cognitive science of deduction, 1998: 41);

Савол – жавоб тузилмаси +синтактик паралель:

Geer continues that “language – in – use is everywhere and always “political”. What does “politics” mean in this context? By “politics I mean something that Aristotle would have recognized, though not, perhaps, today’s “Democrats” and “Republicans”. By politics I mean anything and anyplace where human interactions and relationships have implications for how “social goods” are or ought to be distributed. By “social goods” I mean anything that a group of people believes to be a source of power, status or worth (Woodak R. Understanding the concept (s) of Discourse, 2004:104);

Киноя:

This dissatisfaction is strikingly shown by the way in which new “methods” are run after – especially the more sensational ones, and such as have the good fortune to be taken up by the editor of some popular periodical (Sweet H. The Practical Study of Languages, 1978: 76);

Фразеологик бирликлар:

They (methods) have all failed to keep a permanent hold on the public mind because they have all failed to perform what they promise.... This is a good sign: it gives a promise of survival of the fittest (Op. cit).

Баҳо лексикаси:

But as inhabitants of the earth, we are living at the very beginning of tane. We have come into being in the fresh glory of the dawn, and a day of almost untinkable length stretches before us with unimaginable opportunities for accomplishment (The Universe Around Us by Sir James Jeans, 1990: 47).

Илмий стилга хос матнлар шаклланиш меъёрида кузатилаётган силжишларга сабаб туғдираётган нолисоний омилларнинг баъзилари ҳақида олдинги саҳифаларда қисман тўхталиб ўтдик. Айтиш жоизки, бу йўналишдаги изланиш тўхтагани йўқ. Бинобарин, бир неча йил олдин Э.А.Воробьева бу жараёнда лингвокультурологик омилларнинг роли алоҳида эканлигини таъкидлаб ўтди (Воробьева 2006: 46). Шундай лисоний–маданий омиллар қаторига биз, Э.А. Воробьевага эргашган ҳолда, қуйидагиларни киритишни маъқул топдик:

1. Илмий баён услубининг жадал ривожланиши, энг аввало, кейинги ўн йилликларда рўй берган умуммаданий жараёнлар билан боғлиқ.

2. Бу жараёнда ижтимоий–сиёсий ва иқтисодий омилларнинг ўрни алоҳида эканлиги эътироф этилган. Жамият тузилишидаги ижтимоий ўзгаришлар, инсон фаолиятининг турли қирралари намоён бўлиши, янги фаолият турларининг пайдо бўлиши, албатта, янги турдаги илмий–матнларнинг шаклланиши, олдингиларининг тубдан ўзгаришига сабаб туғдиради.

3. Инсон кундалик ҳаётининг илм–фан тараққиёти билан боғлиқлиги тобора кучайиб боради. Кундалик мулоқот касбий дискурс ва илмий мунозаралардан озуқа олади, улар тобора бир–бирига яқинлашиб боради. Илм жамият билан “қоришиб”, сиёсий ва маданий фаолиятга муқобиллашиш эҳтиёжини сеза бошлайди. Натижада, сўзловчи ўз мақомини маълум

даражада унутиб, ички кечинмалари, эмоционал идрок тажрибасини изҳор қилиш йўлини танлашга уринади ва шу йўсинда маданият майдонида ўзига ўрин топишга интилади.

4. Инсонлар ижтимоий онгида, дунёқарашда юзага келаётган ўзгаришлар коммуникатив–прагматик омил сифатида хизмат қилади. Илмий ахборотни қабул қилувчи шахс онгига кучлироқ таъсир ўтказиш мақсадини кўзлаётган олим нутқий фаолият стратегияси ва амалларини янада эътиборли танлашга ҳаракат қилади ва бу, сўзсиз, илмий дискурс тузилишининг бошқача кўриниш олишига туртки беради.

Кўринадики, илмий мулоқот матнларини ҳар томонлама ўрганиш батафсил ёритиш пайтида лисоний ва нолисоний омиллар бир хилда инobatга олинганидагина уларнинг тузилишини тавсифлаш мумкин. Илмий матннинг лисоний таркиби маълум даражада ўрганилган бўлишига қарамасдан, унинг услубий хусусиятлари шаклланишига таъсир кўрсатадиган нолисоний омилларнинг табиати, уларнинг онтологик ва функционал белгилари етарли даражада таҳлил қилинмаган. Бундай йўналишдаги тадқиқотларнинг зарурати дискурснинг ижтимоий, маданий ҳамкорлик муносабатларининг таянч нуқтаси эканлиги билан ҳам изоҳланади.

Дискурс ҳодисаси талқинига социоллингвистик ёндашув тарафдорларидан бўлган В.И.Карасик дискурс доирасида учта категория муҳим роль ўйнашини қайд этади. Дискурс тури, матн шакли ва нутқ жанридан иборат ушбу категориялар маълум коммуникатив вазиятда воқеланаётган матннинг ядровий хусусиятларини белгилаб беради. Муаллиф, шунингдек, мазкур категориялар воситасида дискурснинг мураккаб ҳодиса сифатида тавсифлаш, ўрганиш йўналишларини ҳам кўрсатиб беради (Карасик 2004: 250). Шунга биноан, коммуникатив вазият контекстида воқеланадиган матн сифатида қараладиган дискурсни ҳосил қилувчи ижтимоий–лисоний воситалар таҳлили ёрдамида

мулоқот шахсларнинг коммуникатив фаолият пайтидаги хатти-ҳаракатларини изоҳлаш имкони яралади. Хусусан, янги мазмун, прагматик таъсир воситалари шаклланиши социал, маданий кўрсаткичлар фаоллашуви билан далилланади (Боровицкая 2007: 218-20).

Бизнингча, илмий дискурсни субъектнинг ижтимоий-тарихий маданий омиллар билан шартланган илмий фаолият жараёнида вокеланадиган нутқий ҳаракат

тури сифати талқин қилиниши маъқул кўринади. Бундай тавсиф олаётган дискурснинг тузилиши куйидаги экстралингвистик омиллар фаоллашуви билан боғлиқ: 1) илмий мулоқот мақсади; 2) мазкур дискурснинг шаклланиш ва вокеланиш усуллари; 3) мулоқот иштирокчилари мақоми ва мавқеи; 4) унинг мавжудлигини таъминловчи ижтимоий-тарихий муҳит.

Адабиётлар

1. Михайлова Е.В. Интертекстуальность в научном тексте (на материале статей). Автореф. дисс.... канд. Филол.наук. – Волгоград, 1999. - 18 с.
2. Ҳақимов М. Ўзбек миллий матнининг синтагматик ва грамматик хусусиятлари. Филол.фан.номз.... дисс. – Тошкент, 1994. -168 б.
3. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. –Т.:Фан, 1984.
4. Ретунская М.С. Английский аксиологическая лексика. – Нижний Новгород: НГУ, 1996. – 270 с.
5. Hudson R.A. Sociolinguistics. – Cambridge: Cambridge Univ. Press., 1993. – 250 p.
6. Гумбольд В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.
7. Сафаров Ш. Тил назарияси ва лингвометодология. – Тошкент: Баёз, 2015. – 373 б.
8. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико – семантической системе языка. – М.: URSS, 2009. – 208 с.
9. Хоназаров Қ.Х. К проблеме философии языка. – Т.: Ўзбекистон, 2007. – 134 с.
10. Раҳимов Ғ. Инглиз тили Ўзбекистонда: социолингвистик ва прагматик кўрсаткичлар. – Т.: Tamaddun, 2017. – 268 б.
11. Нурмонов А., Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Т.: Akademnashr, 2003. – 112 б.
12. Воробьева Э.А. Лингвистические и экстралингвистические причины, обуславливающие вариативность // Язык, образование и культура в современном обществе. – Ставрополь, 2006. – С. 45-48.
13. Карасик В.И. Языковая круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004.
14. Боровицкая Е.Н. Социальная прагматика дискурса как направление лингвистики // - С. 218-250.

Манбалар:

1. Foucault M. The orders of discourse // Journal of Language and Politics, 1991. – P. 9-54.
2. Johnson – Laird P.N. The Cognitive Science of Deduction // Mind readings. Introductory Selection on Cognitive Science. – Cambridge, Massachusets: The MIT Press, 1988. – P. 29-58.
3. Woodak R. Understanding the concept of “Discourse” // Text und Kontext . – Wurzburg: Konigshausen und Newmann, 2004. – 64 S.
4. Swect.H. The Practical Style of Languages. – L.: Blackwell, 1978.

Очилова Н. Разные черты современного научного дискурса. В этой статье выделяются три категории, которые играют важную роль в контексте дискурса: тип дискурса, текстовая форма и речевой жанр. Эти категории определяют ядерные свойства текста, возникающие в конкретной коммуникативной ситуации.

Ochilova N. Different features of modern scientific discourse. In this article three categories are defined as main elements, which play an important role in the context of discourse: type of discourse, text form and speech genre. These categories determine the nuclear properties of the text that arise in a particular communicative situation.